

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De hermeneutische medaille: over historici en complotdenkers

Veldhuizen, Adriaan van

Citation

Veldhuizen, A. van. (2022). De hermeneutische medaille: over historici en complotdenkers. *Leidschrift*, 37(juni: Fake News en desinformatie. Van de Oudheid tot het heden), 81-95. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3448704>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3448704>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

De hermeneutische medaille: over historici en complotdenkers

Adriaan van Veldhuizen

Historici behoren niet tot de belangrijkste complotonderzoekers. Helemaal vreemd is dat niet: voor wetenschappers die het aloude credo van Leopold von Ranke volgen en het liefst ‘bloss zeigen wie es eigentlich gewesen’, ligt het niet voor de hand om zich onder te dompelen in de wereld van complottheorieën.¹ Want hoewel complottheorieën niet per definitie onwaar zijn, zijn ze doorgaans onmogelijk te bewijzen of te falsificeren. Het zijn *geschiedachtige* verhalen: ze worden gepresenteerd als historische narratieven, maar zijn dat niet.² Toch is het niet alleen hun Rankeaanse inborst die ervoor zorgt dat historici zich weinig om complottheorieën bekommeren. Ooit behoorden zij wél tot degenen die dit onderwerp volop bestudeerden, maar ze hebben zichzelf als serieuze onderzoekers buitenspel gezet.

Voor de twintigste eeuw werd weinig aan complotonderzoek gedaan. Voor zover dat wel gebeurde, waren daar geregeld historici bij betrokken, al zwengelden zij het complotdenken eerder aan dan dat ze er gedegen onderzoek naar deden.³ Aan het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw

¹ Het begrip “complottheorie” is omstreden: er is lang niet altijd sprake van een complot en zelden van serieuze theorievorming. Ik gebruik dit begrip vanwege de betekenis die het in de volksmond heeft. De hier gehanteerde definitie is van Joseph Uscinski: “[C]onspiracy theory refers to an unauthoritative accusatory perception that a small group of powerful individuals acted/are acting/will act in secret for their benefit, and against the common good.” (Joseph E. Uscinski, *Conspiracy Theories: A Primer* (Lanham 2020) 41).

² Over wat “complotdenken” in de loop der jaren betekende, zie: Michael Butter, *The Nature of Conspiracy Theories* (Cambridge 2020); Jaron Harambam, *Contemporary Conspiracy Culture: Truth and Knowledge in an Era of Epistemic Instability* (Londen 2020); Andrew McKenzie-McHarg, ‘Conceptual History and Conspiracy Theory’, in: Michael Butter en Peter Knight eds., *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (Londen 2020) 16-27; Asbjørn Dyrendal, David G. Robertson en Egil Asprem, ‘Conspiracy Theories and the Study of Religion(s): What We are Talking About, and Why It Is Important’, in: Asbjørn Dyrendal, David G. Robertson en Egil Asprem eds., *Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion* (Leiden 2018) 21-48; Joseph E. Uscinski ed., *Conspiracy Theories and the People Who Believe Them* (Oxford 2018).

³ Butter en Knight, ‘Conspiracy Theory in Historical, Cultural, and Literary Studies’, in: Idem eds., *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (Londen 2020) 28-42, aldaar 29.

veranderde dat. Complottheorieën werden als studieobject ontdekt door de Amerikaanse *consensus historians*. Het meest fameuze essay uit deze traditie, “The Paranoid Style in American Politics” van Richard Hofstadter, is een even erudiete als vijandige analyse van het fenomeen complotdenken. Hofstadter schreef zijn artikel in een complotrijke en bovendien politiek tumultueuze periode in de Amerikaanse geschiedenis. Door diverse complottheorieën van zowel de linker- als de rechterkant van het politieke spectrum te ontmaskeren als paranoïde gedachteconstructies, wilde hij laten zien dat alle redelijkheid in het midden lag. Het stuk opende zodoende een politieke, weinig wetenschappelijke aanval op zowel populistische als progressieve politici.

Het *frame* van een ‘paranoid style’ was zeer krachtig. Hoewel Hofstadter schreef dat hij ‘paranoid’ toch vooral metaforisch opvatte, maakte hij complotdenken verdacht voor een hele generatie historici.⁴ In de jaren die volgden, drukten historici – in navolging van Hofstadter – complotdenkers meermaals het stempel ‘extremist’ of zelfs ‘geestelijk gestoord’ op. Dat lag, zo zou later blijken, een stuk genuanceerder.⁵ Toch bepaalde deze benadering hoe historici complottheorieën tot in de jaren negentig van de twintigste eeuw te lijf gingen. Bij herhaling werden complotdenkers niet om epistemologische, maar om ideologische redenen afgeserveerd.⁶ Toen na de Koude Oorlog de noodzaak verdween om spelers op de politieke flanken als paranoïde af te schilderen, verloren historici hun interesse in de studie van complottheorieën.

Het onderzoeksveld was inmiddels betreden door literatuurwetenschappers, cultuurwetenschappers, religiewetenschappers, filosofen, politicologen en psychologen die hun onderzoek heel anders aanpakten. Complottheorieën werden minder kwalitatief besproken en er werd toenemend gekeken naar de belevingswereld en beweegredenen van

⁴ Richard Hofstadter, “The Paranoid Style in American Politics”, *Harper’s Magazine* (november 1964) 77-86, aldaar 77.

⁵ Er is geen overtuigend verband aangetoond tussen psychische ziekte en complotdenken. Er zijn geen overtuigende redenen om complotdenken als aandoening te beschouwen en mensen met een psychische aandoening geloven niet vaker in complottheorieën dan anderen (Uscinski, *Conspiracy Theories*, 12).

⁶ Katharina Thalmann, “‘John Birch Blues’: The Problematicization of Conspiracy Theory in the Early Cold-War Era”, *COPAS* 15:1 (2014) 1-17, aldaar 10-12. Voor een recente uitwerking van deze these in boekvorm, zie: Idem, *The Stigmatization of Conspiracy Theory since the 1950s: “A Plot to Make Us Look Foolish”* (Londen 2019), en dan in het bijzonder hoofdstuk 1: “From Fears of Conspiracy to Fears of Conspiracy Theory; The Stigmatization of Conspiracy Theory in Academic Discourse”, 24-69.

complotdenkers.⁷ Daaruit ontstond een gelaagder beeld dan de historische publicaties over de ‘paranoid style’ te bieden hadden.⁸ Na 2000 sloten historici zich bij deze ontwikkeling aan. Nieuwe generaties geschiedkundigen behandelen samenzweringstheorieën sindsdien niet langer als een sociaal defect, maar willen historische continuïteit tonen: ze onderzoeken complottheorieën in vrijwel alle tijdvakken.⁹ Zodoende bestuderen historici complottheorieën tegenwoordig niet meer als onderdeel van de politieke rafelranden van de Amerikaanse samenleving tijdens de Koude Oorlog, maar juist als een verschijnsel van alle tijden.¹⁰

Die ontwikkeling heeft veel mooie publicaties opgeleverd, maar veroordeelt historici wel tot de clichérol van factchecker of duider van vervlogen tijden. Dit essayistische artikel doet daarom het voorstel om op een andere manier te kijken naar de relatie tussen complottheoretici en historici. Centraal daarbij staat de vraag welke positie historici kunnen innemen in het onderzoek naar actuele complottheorieën. Aan de hand van vier centrale thema’s uit de theorie van de geschiedschrijving – *feiten & verhalen, intentie, macht en taal* – bespreek ik hoe inzichten uit de historische discipline kunnen helpen bij het onderzoek naar zowel historische als actuele complottheorieën. Op basis daarvan volgt een analyse van de gelijkenissen tussen complotdenkers en historici. In die gelijkenissen, zo sluit dit artikel af, schuilt de sleutel tot waarom juist historici zich met complotdenken zouden moeten bezighouden.¹¹

⁷ Joseph E. Uscinski, ‘The Study of Conspiracy Theories’, *Argumenta – The Journal of Analytic Philosophy* 3:2 (2018) 233-45, aldaar 233-234.

⁸ Inmiddels wordt het verband tussen complottheorieën en extremisme wel weer breed onderzocht, zie: Jan-Willem Van Prooijen, Andre P. Krouwel en Thomas V. Pollet, ‘Political Extremism Predicts Belief in Conspiracy Theories’, *Social Psychology and Personality Science* 6:5 (2015) 570-578; Benjamin R. Warner en Ryan Neville-Shepard, ‘Echoes of a Conspiracy: Birthers, Truthers, and the Cultivation of Extremism’, *Communication Quarterly* 62:1 (2014) 1-17.

⁹ Butter en Knight, ‘Conspiracy Theory in Historical, Cultural, and Literary Studies’, 29.

¹⁰ De these van Hofstadter lijkt sinds kort weer terug: vorig jaar schreef Richard Evans een (mooi) boek met de titel *The Hitler Conspiracies. The Third Reich and the Paranoid Imagination* (Dublin 2021).

¹¹ Dit essay gaat *niet* over waarom mensen in complottheorieën geloven of de maatschappelijke gevaren van complotdenken. Wie daarover wil lezen, zie: Joseph Uscinski en Joseph Parent, *American Conspiracy Theory* (Oxford 2014). Of, voor een

Historici als complotonderzoekers

Buitenaardse Hunebedden

De inzichten die twijfelachtig historisch onderzoek opleveren, lijken enigszins op de inzichten die voortkomen uit complottheorieën. Laat ik daarom beginnen met het merkwaardigste historische onderzoek dat ik ken. Dit onderzoek bevat – hoewel het geen echte complottheorie is – allerlei ingrediënten die we ook in complottheorieën tegenkomen.¹² Ik heb het over de hunebeddenthese van Frits Bom. In de jaren '70 en '80 van de twintigste eeuw verwierf Bom grote bekendheid als televisiepersoonlijkheid. Hij was achtereenvolgens “Ombudsman”, “Konsumentenman” en “Vakantieman” op de tv en daarmee een rots in de branding voor consumenten die schipbreuk dreigden te lijden op de klippen van de overheid en het grootkapitaal. Op doortastende wijze stond Bom de burger bij en dat gaf hem de aura van een betrouwbaar en moreel rechtvaardig mens. Tegelijkertijd verdiepte Bom zich in heel andere zaken, waarbij met name de prehistorie en de geschiedfilosofie zijn aandacht hadden. Als amateurhunebedspecialist verzamelde hij data over afmeting, locatie en positionering van deze prehistorische bouwwerken. Zijn data, in 1978 gepresenteerd in *De eerste Nederlandse hunebedgids*, waren feitelijke gegevens en niet slordig, incompleet of onbetrouwbaar.¹³ In hetzelfde jaar gaf hij echter een bijzondere draai aan zijn nauwgezette onderzoekspraktijk. Met een tweede boek, *Het mysterie van de hunebedden. Buitenaardse hulp?*, ontsloot Bom zijn feitenmateriaal plots in een hoogst onwaarschijnlijke context: de Drentse stenenstapels zouden wel eens het product kunnen zijn van buitenaards bezoek.¹⁴

Feiten & verhalen

Frits Bom schreef een *geschiedachtig* betoog dat historici in eerste instantie in verlegenheid brengt. Je voelt dat de these weinig plausibel is, maar zodra je er iets tegen inbrengt, klinkt een salvo uit Boms feitenkanon. En hij schiet raak: de gegevens die hij presenteert zijn keurig te factchecken en zijn redenering is niet te falsificeren. Het boek gaat over buitenaardse wezens, maar op de

ander geluid: Cees Zweistra, *Waarheidszoekers: Wat bezield complotdenkers?* (Utrecht 2021).

¹² Michael Barkun, *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America* (Berkeley 2003) 85.

¹³ Frits Bom, *De eerste Nederlandse hunebedgids* (Deventer 1978).

¹⁴ Frits Bom, *Het mysterie van de hunebedden. Buitenaardse hulp?* (Deventer 1978).

belangrijkste pagina's over hunebedden debiteert Bom geen enkele onwaarheid. Hij stelt hooguit curieuze, suggestieve vragen.

Nu is het onderkennen van de waarheid een belangrijk onderdeel van het historisch metier. Toch, denk ik, moeten we dat niet overdrijven. Sterker nog, het historische debat gaat zelden over feiten en onjuistheden. In de praktijk bestaat het werk van historici vooral uit het presenteren en beargumenteren van nieuwe interpretaties. Goede geschiedschrijving doet recht aan de waarheid, maar is meer dan de opsomming van onweerlegbaarheden: het gaat om de ordening van die feiten, om de analyse ervan en om de causaliteit die met hopelijk steekhoudende argumenten wordt gesuggereerd. Niet voor niets maken sommige geschiedfilosofen nog altijd onderscheid tussen geschiedvorsing (zoeken naar feiten) en geschiedschrijving (een narratief aanbrengen).¹⁵ Die twee zaken hangen altijd samen: het narratief dat de historicus kiest is beslissend voor welke feiten de lezer uiteindelijk onder ogen krijgt en voor hoe dat gebeurt.

Sinds het verschijnen van *Metahistory* van Hayden White in 1973 denken historici daar bovendien steeds beter en speelser over na. Ze hebben oog gekregen voor welke verhaallijnen bewust of onbewust in hun eigen werk sluipen. White meende zelfs dat elk historisch verhaal trekken vertoont van de klassieke plotvormen tragedie, komedie, satire en romance.¹⁶ De vraag of White daar helemaal gelijk in had is in de context van dit artikel niet zo relevant, maar de constatering dat historici onderkennen welke gevolgen deze onontkoombare 'plots' hebben voor de ordening van hun feiten, is dat des te meer: het leidt tot inzicht in het constructieve element in elk schrijf- en leesproces.

In het besef dat de feiten en het verhaal twee verschillende dingen zijn, en het besef dat historische narratieven geen spiegel van de werkelijkheid zijn, maar een door mensenhand aangebracht patroon, schuilt de meest vruchtbare omgang met auteurs zoals Frits Bom. De hunebeddenthese presenteert inderdaad een reeks feitelijke waarheden (de hunebedmetingen) en er is een betrouwbare expert die deze aan het licht brengt (Frits Bom), maar het belangrijkste ingrediënt van de spectaculaire theorie is feit noch

¹⁵ Dit onderscheid vinden we terug in het werk van de Nederlandse geschiedfilosoof Frank Ankersmit: F.R. Ankersmit, *Narrative Logic: A Semantic Analysis of the Historian's Language* (Den Haag 1983) 8.

¹⁶ Hayden White, *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (Baltimore 1973) 7-11.

autoriteit. Dat is zonder twijfel het onthullende narratief dat de feiten zo ordent dat ze een onbekende kracht (de buitenaardse hulp) suggereren.

Historici leren feiten en verhaalstructuren te ontwarren en die vaardigheid kan uitstekend helpen bij onderzoek naar complottheorieën. Welbeschouwd zijn die theorieën vaak een stuk geavanceerder dan de hunebeddentheorie, maar is het feit-verhaal-mechanisme identiek.¹⁷

Zo verscheen aan het begin van de jaren '90 een weelderige complotliteratuur over een New World Order (NWO). In dit cluster van complottheorieën is goed te zien hoe feit en verhaal vermengen. Diverse presidenten en andere hoogwaardigheidsbekleders hebben daadwerkelijk een New World Order aangekondigd. Dat is een feit. Ook feitelijk: er zijn plannen en boeken geschreven waarin een meer egalitaire, minder traditionele samenleving wordt bejubeld. Daarbij zijn overheidsinitiatieven gestart om zulke ontwikkelingen te bevorderen. Maar dan komt het narratief: al naar gelang de inzichten van de complotdenker is dit het werk van heimelijk opererende linkse politici, joden, de antichrist, buitenaardse wezens of zelfs reptielen. Via overheden zetten zij directe en indirecte machtsmiddelen in om een hyper-egalitaire wereldbevolking te creëren die als slaaf zal werken voor een kleine, zeer bevoorrechte elite.¹⁸ Wie feit en narratief voorzichtig uit elkaar haalt, ziet exact dit narratief kortgeleden terugkeren in complotten over het World Economic Forum (WEF) en *The Great Reset*. Inmiddels keren zelfs specifieke voorspellingen uit eerdere NWO-complotten terug: er komt een leger van de Verenigde Naties dat zich met “zwarte helikopters” verplaatst, traditionele waarden worden vervangen en nieuwe instituties worden leidend. En waar in de jaren negentig het idee bestond dat er een supercomputer in Brussel werd gebouwd die alle bewegingen van individuele burgers zou gaan volgen, wordt nu gezegd dat een coronapaspoort iets vergelijkbaars zal gaan doen.¹⁹ Echt bestaande organisaties (WEF), publicaties (*The Great Reset*) en ontwikkelingen (coronamaatregelen) worden zo opgenomen in een klassiek complotnarratief. Wie alleen de feiten bekijkt zou kunnen twijfelen, wie ook de narratieven naast elkaar legt, heeft al gauw een ander beeld.

¹⁷ Ben Carver, Dana Craciun en Todor Hristov, *Plots: Literary Form and Conspiracy Culture* (Londen 2021).

¹⁸ Barkun, *A Culture of Conspiracy*, 39.

¹⁹ Ibidem, 44.

Over intenties gesproken

In complottheorieën ligt doorgaans een sterke nadruk op intenties. Sterker nog: er is nauwelijks ruimte voor toeval, structurele ontwikkelingen of anderszins organisch gegroeide situaties. Michael Barkun zegt het als volgt: 'Nothing happens by accident, everything is connected, and nothing is as it seems.'²⁰ Deze denkwijze zien we terug bij de Amerikaanse senator Joe McCarthy. Hij was ervan overtuigd dat de Verenigde Staten langzaam werden overgenomen door een communistisch complot. Hij zag overal kwade communistische plannen en kon zich op den duur niet langer voorstellen dat anderen het complot *niet* zagen. Hij zei daarover: 'They [het Amerikaanse volk] do not believe that the decline in our strength from 1945 to 1951 just happened. They are coming to believe that it was brought about, step by step, by will and intention.'²¹

Wie iets stelligs over intenties beweert, moet daar idealiter bewijs voor hebben, zoals een brief waarin iemand deze intenties uitspreekt. Dat ontbrak bij McCarthy. Maar zelfs als hij zo'n brief wel had gehad, ligt het niet voor de hand om intenties een al te grote rol te geven. Daar zijn twee geschiedfilosofische argumenten voor. In de eerste plaats is het maar de vraag of we intenties überhaupt kunnen kennen. Wanneer mensen vooraf concrete doelen uitspreken – het zetten van koffie of het plegen van een politieke moord – en die ten uitvoer brengen, is intentie nog een relevante categorie. Maar zo'n overzichtelijke situatie is zeldzaam in de geschiedenis. Zodra de actor zich minder duidelijk uitspreekt of het doel abstracter wordt – het ontwrichten van een samenleving, het opheffen van ieders privaateigendom – is intentie een kwetsbaar begrip. In de praktijk blijkt dan dat historici intenties vooral achteraf aan voltooide handelingen toeschrijven, in plaats van andersom.²² De intentie bestond misschien wel, maar is niet toegankelijk en

²⁰ Barkun, *A Culture of Conspiracy*, 3-4.

²¹ Joe McCarthy, *Major Speeches and Debates of Senator Joe McCarthy Delivered in the United States Senate, 1950-1951* (Washington, D.C. 1953) 305.

²² Zowel historici als literatuurwetenschappers hebben het debat over intentie zeer uitgebreid gevoerd, maar zich vooral beperkt tot vraagstukken rondom auteursintentie. Geschiedschrijving: Mark Bevir, 'How to Be an Intentionalist', *History and Theory* 41:2 (2002) 209-217; James Connelly, 'The Meaning of Intention and Meaning in Mark Bevir and Vivienne Brown', *Intellectual History Review* 21:1 (2011) 95-104. Literatuurwetenschap: Ralf Grüttemeier, *Intention and Interpretation: A Short History* (Berlijn 2022).

wordt aan het zicht onttrokken: hij komt pas ter sprake bij latere interpretaties van voltooid gedrag.

In het verlengde daarvan ligt nog een observatie over intenties. Want stel dat we andermans intenties wél in hun zuiverste vorm kunnen kennen: maakt dat complottheorieën zoals die van McCarthy sterker? Nee, zou ik zeggen. Met het kennen van een intentie is nog geen causaal verband aan te tonen tussen die intentie en het verloop van de geschiedenis. De geschiedenis is maar ten dele het gevolg van intenties. Historici zijn met een reden contextuele begrijpers: ze wegen diverse factoren mee in de verhalen die ze schrijven. Sociale, culturele, economische en politieke ontwikkelingen zorgen ervoor dat de samenleving in beweging blijft. Daardoor ontstaat een complex systeem waarin individuele intenties nooit een voldoende voorwaarde voor gebeurtenissen zijn. Uiteraard is intentie voor sommige gebeurtenissen een noodzakelijke voorwaarde, maar er is altijd meer nodig. Meestal spelen toeval, complexiteit en grotere structuren een minstens zo belangrijke rol. Denk aan de Joodse Raad in Amsterdam. Door deze raad werd de keuze gemaakt om tot op zekere hoogte mee te werken met de Duitse bezetter. Achteraf gezien is dat niet verstandig geweest. Zo is hier wel de intentie tot samenwerking geweest, maar niet de intentie tot het resultaat van die samenwerking. Dat soort subtiliteiten komen we bij complotdenkers meestal niet tegen.

Macht: dialoog tussen systeem en individu

McCarthy kon ongetwijfeld een communist aanwijzen die de intentie had om de Amerikaanse samenleving op zijn kop te zetten, maar dat alleen is niet genoeg. Dat iemand de intenties tot uitvoer kan brengen, vraagt om meer dan wil alleen. Maar wat dan? Complottheoretici formuleren daar een helder antwoord op: het gaat om *macht*.

Hoe belangrijk macht is voor complotdenkers, is te illustreren aan de hand van het boek *Rule by Secrecy: The Hidden History That Connects the Trilateral Commission, the Freemasons, and the Great Pyramids* van Jim Marrs.²³ Marrs is een overtuigd gelover in complottheorieën en in dit boek bespreekt hij er honderden. Zijn betoog leest als een eindeloos mantra dat zich in elke paragraaf net anders herhaalt: de wereld lijkt te worden geleid door formele en zichtbare machtsstructuren, maar achter de schermen trekt iemand aan de touwtjes. Zo onthult hij telkens hoe een familie, genootschap, religieuze orde of geheime dienst stiekem aan de knoppen draait. Opmerkelijk genoeg maakt

²³ Jim Marrs, *Rule by Secrecy: The Hidden History That Connects the Trilateral Commission, the Freemasons, and the Great Pyramids* (New York 2000).

Marrs daarbij niet duidelijk hoe deze samenzweerders zich tot elkaar verhouden: stonden alle Rozenkruisers, Rothschilds en Bilderberggangers elkaar ook naar het leven, of werken ze samen in een groot complot? Die kwestie is in zijn boek niet van belang: hij begint steeds opnieuw. Het repetitieve karakter van zijn boek toont aan dat er weliswaar talloze smaken complotten zijn, maar dat er uiteindelijk maar een ding telt. Dat is precies wat Max Weber als “macht” omschreef: ‘[J]ede Chance, innerhalb einer sozialen Beziehung den eigenen Willen auch gegen Widerstreben durchzusetzen, gleichviel worauf diese Chance beruht.’²⁴ De goede verstaander ziet bovendien dat er twee lagen van macht in complottheorieën aanwezig zijn. Ten eerste zijn samenzweerders om specifieke redenen – geld, buitenaardse hulp, relaties, kennis – machtig genoeg om de wereld naar hun hand te zetten. Ten tweede weten ze dat ook nog verborgen te houden – bijvoorbeeld door zich als niet-machtig voor te doen.²⁵

Met hun aandacht voor in het bijzonder informele machtsrelaties raken complottheoretici wederom aan het werkterrein van de historicus. Door naar netwerken, tradities, taalgebruik, stijl en ideeën te kijken, proberen ook historici te laten zien hoe de macht niet louter langs formele lijnen wordt verdeeld. Met de gereedschappen die door abstracte denkers zoals Michel Foucault en Max Weber zijn aangereikt, identificeren ze hoe macht ontstaat en wordt verdeeld. Dat levert studies op over concepten als legitimiteit en democratie, maar ook bespiegelingen op persoonlijke *agency* binnen complexe systemen of juist over de gevolgen van systematische onderdrukking voor een specifiek individu. Waar veel andere wetenschappelijke disciplines zich hoofdzakelijk bekommeren om de structuur of de werking van de macht en zich daarbij richten op electorale en sociologische processen, bestuderen historici ook het samenspel met de individuele invulling en gevolgen daarvan. Wie het koloniale verleden onderzoekt, de geschiedenis van vrouwen schrijft of kijkt naar historie van onderaf, kan er nauwelijks omheen het machtsvraagstuk concreet te maken en een gezicht te geven. Dat vraagt om een scherp oog voor maatschappelijke verhoudingen, maar ook om kennis van de context waarbinnen deze verhoudingen tot uitdrukking komen. Historicus Bente de Leede laat bijvoorbeeld zien hoe koloniale

²⁴ Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie* (Tübingen 1985) 28.

²⁵ Roland Imhoff en Pia Lamberty, ‘Reactions to Perceived Power’, in: Butter en Knight eds., *Routledge Handbook of Conspiracy Theories* (Londen 2020) 192-205, aldaar 195.

schoolmeesters in Sri Lanka enerzijds de koloniale overheerser vertegenwoordigden en daarmee een zekere macht hadden over schoolkinderen, maar ook hoe de schoolmeesters individueel weer zwak stonden tegenover structuren zoals kerk en staat.²⁶ Dit soort uitpluiswerk toont aan dat grote systeemkrachten altijd door individuen met hun eigen ideeën en eigenaardigheden worden ingevuld. Parallel laat De Leede zien dat ieder individu, hoe machtig ook, steeds weer speelbal is van het systeem. Door zich in dit spanningsveld te begeven en de dialoog tussen context en individu te beluisteren, weet de historicus als geen ander waar de complotdenker tegenaan loopt.

Taal als materiaal

Historiografie en complottheorie delen een interesse in het onzichtbare. Of om het provocerend te zeggen: ze onderzoeken allebei iets dat niet meer bestaat of zelfs nooit heeft bestaan. Zo kom ik bij het laatste element dat ik hier bespreek: *taal*. Het fenomeen taal is op twee manieren van belang. Enerzijds hebben complotdenkers en historici weinig anders dan taal en tekens om hun inzichten uit te halen: ze kijken, lezen, interpreteren en concluderen. Anderzijds gebruiken zij ook allebei taal om hun visie op de werkelijkheid te scheppen en over het voetlicht te brengen. Dat kan in tekst en afbeelding, maar ook via zelfgemaakte YouTube-video's of gelikte documentaires.

Het belang van dat laatste element – de scheppende kracht van de eigen taal – werd hierboven al besproken, toen ik liet zien dat historici en complottheoretici allebei met feiten en narratieven werken. Daarom richt ik me hier op het eerste onderdeel: het gegeven dat zowel historici als complotdenkers sterk afhankelijk zijn van andermans taal en dus ook de noodzaak hebben die te onderzoeken. Laat ik hier – heel kort – drie klassieke voorbeelden geven van hoe historici dat doen, om daarna een voorbeeld te geven van hoe complotdenkers met taal omgaan. In alle voorbeelden speelt in essentie hetzelfde principe: de betekenis van woorden staat niet vast, maar wordt bepaald door de context waarin die woorden verschijnen.²⁷

²⁶ Bente de Leede, 'Children Between Company and Church: Subject-Making in Dutch Colonial Sri Lanka, c. 1650-1790', *BMGN: Low Countries Historical Review* 135:3-4 (2020) 106-132.

²⁷ Dit inzicht is afkomstig van Ludwig Wittgenstein die in zijn *Philosophical Investigations* schreef: 'The meaning of a word is its use in the language.' (Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations* (Oxford 2009) 43).

Het eerste voorbeeld komt van Lorenzo Valla die al in 1440 aantoonde hoe taalonderzoek tot de ontmaskering van complotten kan leiden. Valla onderzocht de *Donatio Constantini* (een document waarin keizer Constantijn de wereldlijke macht op de paus zou hebben overgedragen) op echtheid door na te gaan of de taal die erin werd gebruikt ook de taal was uit de periode waarin het document zou zijn geschreven. Dat bleek niet het geval: Valla merkte diverse anachronismen op en verklaarde het document op grond daarvan vals.²⁸ Zulk daterend taalonderzoek doen historici nog regelmatig, al is het meestal minder spectaculair dan het werk van Valla. Het tweede voorbeeld is wat subtieler en gaat over wat W.B. Gallie ‘essentially contested concepts’ noemde. Gallie liet zien dat sommige begrippen geen vaststaande betekenis hebben, maar per context van invulling wisselen. De voorbeelden die hij noemt zijn ‘kunst’, ‘kampioen’, ‘democratie’ en ‘rechtvaardigheid’. Deze concepten kennen geen *beste* of *definitieve* interpretatie: ze worden steeds opnieuw ingevuld.²⁹ Dit dwingt historici ertoe om de context waarin zo’n begrip wordt gebruikt mee te wegen als ze de betekenis van dat begrip duiden. Het laatste voorbeeld dat ik hier geef gaat over die talige context zelf, want ook die is te onderzoeken. Denk dan aan de mogelijkheid om een discoursanalyse uit te voeren, waarbij wordt gekeken naar welke normen, waarden en machtsverhoudingen een tekst verraadt zonder dat ze expliciet worden benoemd.³⁰ Hier probeert de historicus het geheel van de taal te doorgronden om een deel ervan te doorgronden.

Wat deze voorbeelden delen, is dat ze laten zien hoe historici vanuit methodologisch oogpunt rekening proberen te houden met de contextualiteit en historiciteit van taal. Dat gaat er in complottheorieën doorgaans anders aan toe. Een aardig voorbeeld hiervan is *The Holy Blood and the Holy Grail* van Baigent, Leigh en Lincoln.³¹ De auteurs noemen hun studie een ‘semiotische

²⁸ Lorenzo Valla, *Discourse on the Forgery of the Alleged Donation of Constantine* (New Haven 1922). Dit is nog altijd een zeer leesbare tekst: Valla is woedend over de domheid van zowel de vervalser als van degenen die achter hem aanliepen, en steekt dit niet onder stoelen of banken.

²⁹ W.B. Gallie, ‘Essentially Contested Concepts’, *Proceedings of the Aristotelian Society* 56 (1956) 167-198.

³⁰ Er is niet één discoursanalyse. Een overzicht van een aantal benaderingen is hier te vinden: S. Huhnholz, ‘Bielefeld, Paris, Cambridge’, in: L. Gasteiger, M. Grimm en B. Umrath, *Theorie und Kritik. Dialoge zwischen differenten Denkstilen und Disziplinen* (Bielefeld 2015) 157-182.

³¹ Michael Baigent, Richard Leigh en Henry Lincoln, *The Holy Blood and the Holy Grail* (Londen 1996).

oefening' waarin ze werken met 'een brij van "aanwijzingen", "tekens", "vingerwijzingen" en "vectoren" die allemaal op een bepaald patroon leken te duiden.' Aldus voert het boek langs een wirwar van tempelridders, verlaten abdijen en religieuze teksten om via deels talige inzichten een andere kijk op de wereldgeschiedenis te bieden. Kort samengevat: wie een letter verschuift in San Greal (heilige graal) komt uit bij Sang Real (koninklijk bloed) en daarmee bij de bloedlijn van Jezus Christus.³² Het illustreert hoe de auteurs metaforen opvatten als realiteit en reëel beschreven situaties als metafoor proberen te ontmaskeren. Het lijkt historisch onderzoek, maar juist een kritische contextuele of historische lezing van de taal in kwestie ontbreekt.

Tot slot: de hermeneutische medaille

De bovenstaande verkenning is in veel opzichten schetsmatig, maar het leidt in elk geval tot een – wellicht ongemakkelijk – inzicht: historici lijken op complotdenkers. Door te kijken naar de wederzijdse omgang met *feiten & verhalen, intenties, macht en taal* zagen we dat historici inhoudelijke interesses delen met complotdenkers en zich ook graag begeven op het scheidsvlak van de particuliere ervaring en de theoretische systeemanalyse.³³ Ze bestuderen beiden gebeurtenissen die niet (meer) waarneembaar zijn en kiezen ervoor om hun ideeën daarover in verhalende vorm over het voetlicht te brengen. Dat leidt in beide gevallen tot een betwistbaar samenspel van feiten, interpretaties en claims over causaliteit. Ik zou daarom willen beweren dat historiografie en complottheorie twee kanten van dezelfde hermeneutische medaille vertegenwoordigen: ze verzamelen niet alleen materiaal, maar ordenen en interpreteren dat ook op een vergelijkbare manier. Deze overeenkomst zouden historici niet met schaamte moeten constateren: het is juist hun kracht bij het begrijpen van complotdenkers. De methodologische nabijheid tussen beiden stelt historici als geen ander in staat om ook vandaag de dag het ontstaan van complottheorieën, hun thematiek en hun structuur te herkennen, te begrijpen en te duiden.

Uiteraard betoog ik niet dat complotdenkers en historici exact hetzelfde doen. Ze pakken hun hermeneutische exercities verschillend aan en

³² Deze verschuiving is niet de vondst van de auteurs, maar werd in de negentiende eeuw ook al meermaals beschreven.

³³ Zie voor de verhouding tussen de theorie en het particuliere: Mark Day, *The Philosophy of History: An Introduction* (New York 2008) 95-111.

juist dat verschil zorgt voor de meerwaarde van de historicus. Laat ik daar – om het contrast helder te krijgen – ook nog iets over zeggen.

Om het onderscheid tussen beide benaderingen scherp neer te zetten zou ik auteurs kunnen volgen die betogen dat complotdenkers werken vanuit wat de Franse filosoof Paul Ricoeur de ‘hermeneutiek van het wantrouwen’ noemde.³⁴ Aan de hand van Marx, Nietzsche en Freud liet Ricoeur zien hoe aan het einde van de negentiende eeuw een generatie denkers was opgestaan die meende dat de economie, de samenleving en de psyche eerst moesten worden gedecodeerd, alvorens ze konden worden begrepen. Dat negentiende-eeuwse wantrouwen in de mogelijkheid om tot directe kennis te komen, lijkt inderdaad op complotdenken. Toch geloof ik niet dat we complotdenkers in deze termen moeten duiden. De uitkomst van complotdenken staat immers vooraf vast: nieuwe bronnen of aanwijzingen bevestigen het complot. In de ‘hermeneutiek van het wantrouwen’ is dat niet het geval: daar staat juist de eeuwige onzekerheid centraal. Bovendien ontrollen complotten zich stevast als een strijd tussen goed en kwaad, tussen licht en duisternis, en vooral: tussen wij en zij. Ook dat past niet binnen de opvatting van Ricoeur. Kortom, de these dat we complotdenkers met de ‘hermeneutiek van het wantrouwen’ moeten associëren en daarmee tegenover de klassieke hermeneutiek van de historicus moeten plaatsen, lijkt me onhoudbaar.

Maar wat is dan wel een goed onderscheid tussen de hermeneutiek van de historicus en die van de complotdenker? Moeten we complotdenken beschouwen als ‘slechte wetenschap’ en geschiedschrijving als goede? Ik denk het niet: het is nogal aanmatigend om te veronderstellen dat historici per definitie goede wetenschap bedrijven.³⁵ Het beste antwoord zit wat mij betreft in een artikel over het werk van schrijver en semioticus Umberto Eco geschreven door Massimo Leone. Daarin laat Leone beide kanten van de hermeneutische medaille mooi zien. Zijn conclusie is simpel samengevat: je

³⁴ David G. Robertson, ‘Hermeneutics of Suspicion: Scientology and Conspiracism’, in: James R. Lewis en Kjersti Hellesøy eds., *Brill Handbook of Scientology* (Leiden 2017) 300-318; Christopher Partridge, ‘Popular Music, Conspiracy Culture, and the Sacred’, in: Asbjørn Dyrendal, David G. Robertson en Egil Asprem eds., *Handbook of Conspiracy Theory and Contemporary Religion* (Leiden 2018) 180-206; Jaron Harambam, ‘The Truth Is Out There.’ *Conspiracy Culture in an Age of Epistemic Instability* (Rotterdam 2017) 246-252.

³⁵ Het argument over “slechte wetenschap” is gemaakt door Jaron Harambam, zie: Harambam, *The Truth Is Out There*, 12-14.

kan enerzijds *kritisch deconstrueren* en anderzijds *overinterpreteren*. Om beide posities duidelijk te maken, bespreekt hij twee romans over complotten. Hij ziet dat kritisch deconstrueren terug in *De Slinger van Foucault* van Umberto Eco en overinterpreteren in *The Da Vinci Code* van Dan Brown:

Apparently, indeed, the two authors' works resemble: they both draw on historical and cultural erudition in order to design intricate investigative plots. In reality, Eco's and Brown's approaches to mystery and conspiracy could not be more different. Eco narratively represents conspiracy theories so as to ridicule them, and encourage his readers to discard them as mere nonsense. Dan Brown, on the contrary, does not satirize conspiracy theories but fuel them, promoting their wider circulation in society and, what is even more disquieting, enhancing their epistemic status.³⁶

In *De Slinger van Foucault* pelt Eco de complotten af tot het moment dat je er als lezer niet meer in kan geloven. Dan Brown doet in *The Da Vinci Code* het tegenovergestelde: op basis van dezelfde suggestieve informatie probeert hij de lezer juist mee te nemen in het idee dat het allemaal nog best eens waar zou kunnen zijn. Eco representeert wat mij betreft de historicus die weliswaar speelt met het raadsel, maar dat uiteindelijk doorprikt. De methode van Brown daarentegen, staat voor die van de complotdenker die door overinterpretatie een intentioneel opgebouwd mysterie suggereert.

Het verschil tussen de historicus en de complotdenker zit daarmee niet in de aard van de bronnen die ze gebruiken of in het soort verhaal dat ze vertellen, maar in de manier waarop ze met het verleden omgaan. De historische methode schrijft voor dat te doen zonder dogmatisch te zijn en zonder tijdloze epistemologische claims te maken: een goede historicus schrijft niet *de* geschiedenis, maar *een* geschiedenis. Historische uitspraken zijn geen middel tot een doel, en de historicus erkent altijd de mogelijkheid om mis te schieten.³⁷ Martin Jay drukt dat als volgt uit:

³⁶ Massimo Leone, 'Fundamentalism, Anomie, Conspiracy: Umberto Eco's Semiotics against Interpretive Irrationality', in: T. Thellefsen ed., *Umberto Eco in his Own Words* (Boston 2017) 221-229, aldaar 221.

³⁷ Dat onderscheid wordt mooi duidelijk in wat White 'the practical past' noemt. Het woord 'practical' verwijst hier naar de *Praktischen Vernunft* van verlichtingsfilosoof Immanuel Kant, die dat begrip gebruikte om moraliteit te bespreken. Wanneer White de historiografie tegenover 'the practical past' plaatst, maakt hij een onderscheid tussen de verstandelijke missie van de historicus om kennis over het verleden te

The truth of history, understood in either ontological or epistemological way, may forever elude us. But, I would argue in conclusion, it is crucial to maintain an abiding commitment to the truthfulness of historians – or, more precisely, to that of historians as an intersubjective community of fallible scholars who honor the imperative to justify their accounts.³⁸

Historici kunnen zich vooreerst van complotdenkers onderscheiden door hun eigen feilbaarheid, hun kwetsbare epistemologische positie te onderkennen als een kracht.

Wanneer historici vanuit deze houding met dezelfde feiten en dezelfde middelen aan de slag gaan als complotdenkers, geeft dat ruimte voor een interessante confrontatie. Waar de twee zijdes van de hermeneutische medaille zich op hetzelfde vraagstuk richten, ontstaat voor de buitenstaander in de eerste plaats een contrast. Daarin wordt de complottheorie in kwestie niet gefactcheckt en evenmin wordt de complotdenker de les gelezen vanuit morele superioriteit, maar verschijnt een alternatief op het complotverhaal. Zo is de historicus in staat om het complot te ontmantelen juist door het serieus te nemen en nogmaals met dezelfde middelen en dezelfde feiten, maar met een andere houding tegen het licht te houden. Maar door vanuit nabijheid de dialoog aan te gaan doen historici meer dan alleen debunking: de ultieme hermeneutische oefening zit niet in het begrijpen van teksten, maar in het begrijpen van elkaar. Door de complotdenker niet als studieobject, maar systematisch als mede-interpreet te benaderen, ontstaat een niveau van begrip waar andere wetenschappen – met hun spreadsheets en datacollecties – alleen maar van kunnen dromen.

vergaan en het morele of doelmatige gebruik van het verleden, zoals in complottheorieën (Hayden White, *The Practical Past* (Evanston 2014)).

³⁸ Martin Jay, *Genesis and Validity: The Theory and Practice of Intellectual History* (Philadelphia 2022) 191-192.